

Ujhelyi Nóra – Varga Máté

**Egy különleges könyvveret a
kaposszentjakabi apátságból**

2017

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

1. ábra. Öntött, bronz könyvsarokveret Kaposszentjakabról (Fotó: Varga Máté, Takács Ágoston)

Bevezetés¹

Közgyűjteményeink – és ritkább esetben magánkönyvtárak – nagy becsben tartott elemeit képezik letűnt korok könyvei, így az a néhány fennmaradt középkori darab is. Nem csupán tartalmukért, de önmagukért, tárgyként tekintve rájuk is érdemes figyelmet szentelni nekik és megbecsülni forrásértéküket. A könyv, akármilyen masszív kötéstáblával is rendelkezett, alapvetően egy sérülékeny értéktárgy volt, amely az évtizedes-évszázados használatától elkophatott, a papír- vagy pergamen a háborúkban, tűzvészekben könnyen lánggra kaphatott, nem is beszélve arról, hogy régi könyvek lapjai újakba vagy azoknak kötésébe is belekerülhettek. Azonban a középkori könyvkötészet egy fontos hagyományának, a kötetek veretekkel való ellátásának köszönhetően sok elpusztult könyv is hagyott régészeti nyomot maga után.

Ezek a veretek a magyar kutatásban az utóbbi években kezdtek egyre nagyobb figyelmet

kapni, de német, holland, vagy éppen angol kutatók már néhány évtizede foglalkoznak velük. Meg kell hagyni, hogy ezek az országok, szerencsésebben alakuló régészeti és műemlékvédelmi helyzetük okán több könyvverettel is rendelkeznek, mint amennyivel a magyar kutatók számolhatnak.

A kaposszentjakabi – régi nevén Zselicszentjakab – bencés apátság területéről az 1960-as években zajlott ásatásokról több ilyen veret is napvilágot látott, de mindeddig közöletlenek maradtak. E leletsoportból kiemelkedik egy példány, aminek mostani közreadásával igyekszünk hozzájárulni a középkori könyvkultúra és könyvkötészet, valamint a szentjakabi ásatási eredmények részletesebb megismeréséhez.

Kaposszentjakab

A kaposszentjakabi bencés apátságot 1061-ben alapították – az egyik legkorábbi magyarországi főúri alapítás –, és valószínűleg 1067-ben szentelték fel. Az apátság kiépülése hosszan tartó folyamat volt, többszöri át-, és hozzáépítés során nyerte el végső formáját. A benne lakó

¹ A cikkben nyújtott segítségért köszönet: K. Németh Andrásnak, Molnár Istvánnak, Szabó Zsoltnak, Kalmár Dávidnak, Takács Ágostonnak, Csajági Nikolettának és Simon Istvánnak.

szerzetesek csak az oszmán seregek közeledtére, 1543 tájékán hagyták el a kolostort. Ezek után a hely a kaposvári vár elővára lett, azonban 1555-ben harc nélkül megadta magát a közeledő török seregnek. Ezután az apátság pusztulásnak indult, a török uralom utáni időszakban sem állították helyre, így az építőanyag elhordásával lassan feledésbe merült a Várdomb története. Az első ásatások 1960-ban kezdődtek Nagy Emese vezetésével, és ezzel párhuzamosan a műemléki helyreállítás is megtörtént. Újabb ásatásokra 2013–2014-ben, valamint 2016-ban került sor Molnár István vezetésével. Ezek nagyobb beruházást megelőző tervásatások voltak, amelyek sok új eredménnyel szolgáltak, és sok régi, kérdéses dolgot tisztáztak.² Az elkövetkezendő évek során nagyobb fejlesztések várhatóak.³ Így esedékessé vált a régi leletanyag feldolgozása, hiszen az a mai napig nem történt meg, mindössze egy-egy lelet ismertetésére került sor.

A kaposzentjakabi könyvveretek

A legkülönlegesebb veret a leltárkönyvi bejegyzés szerint szórványként került elő 1962-ben, az ásató régész 15. századnak határozta meg. A többi könyvveret közül az 1967.144 és 1967.147-es leltári számú is szórványlelet. Az 1967.143-es leltári számú veret az 1. árok 2. szakaszában, egy bedőlt fal alatti szemétdörben volt, a 3. rétegben. Ezt az árkot 1960-ban húzták a kolostor déli végétől egészen a nyolcszögletű kápolnáig/plébániatemplomig, azonban nem tudjuk, hogy melyik volt a 2. szakasz. Az 1967.145-es leltári számú lelet a 13/a-14/a blokk 1. rétegéből került elő. Ez a blokk a kolostorépület nyugati szárnyának északabbra fekvő helyiségére, valamint a kerengőfolyosó és a kerengőudvar északnyugati részére esett. Míg a 1967.146.1-2. leltári számú leletek (ami egy darab könyvveret két darabra törve) a 6/a-7/a-b blokk 1. rétegéből jöttek elő. Ezek a blokkok a kolostorépület déli szárnyában található két helyiség közül a nyugatabbra esőben voltak, illetve részben átnyúltak a keleti helyiségbe. Az első verethez hasonlóan az összes többi 15. szá-

zadnak lett meghatározva. A két csúszógomb mindegyike a 2016. évi ásatáson, a 36. szelvényben – a kerengőudvar északkeleti részén –, az 1960-as években már megkutatót földből került elő, így szórványnak tekinthetőek.

A szóban forgó veret a többi, szintén a kolostorromokból előkerült könyvverettel együtt a kiállításon megtekinthető, az 1967.162 leltári számmal van ellátva (1. ábra). Kifejezetten jó megtartású és restaurált darab, amelynek különlegessége nem csak öntött mivoltában rejlik, hanem méretében is: tükörtengelye 11,6 centiméter, hosszú oldalai 7,5 centiméter, rövidebb oldalai pedig 6,4 centiméteresek (a díszítést nem számolva). Vaskos, tömör rézötvözet, minden valószínűség szerint bronz.⁴ Kialakítása egyedi, ami ilyen tárgy esetében éppenséggel nem nehezíti, hanem valamelyest segíti a keltezt: arra utal, hogy még azon “tömeggártás” előtt készülhetett – megrendelésre, célzottan egy értékes kötet díszítésére és védelmére –, amelynek során a vékony lapú, úgynevezett nürnbergi típusú veretek egész Európában elterjedtek. Ez a veret a későbbiekhez hasonlóan deltoid formájú, belsejében egy liliummal, amelyet utánvéséssel finomítottak tovább. Sarkain szárnyakra emlékeztető díszítés van, amelyek egyike letörött az évszázadok során, a másikon ellenben még az egykori rögzítés helye is látható.

Ez a masszív könyvveret a 13. században induló, egész Európát érintő kulturális változások kapcsán készülhetett és kerülhetett Szentjakabra; magyarországi készítése nem kizárt, de nagyon valószínűtlen. A rendek, kolostorok meggazdagodtak, némelyik egész vagyont halmozott fel, és ezzel egyidőben a kelet felé terjeszkedés és az ezzel járó kolostoralapítás is gyakoribbá vált. A már régebben fennálló rendek, mint például a bencések, korábban épült kolostoraikat is kibővítették,⁵ felszerelésüket gazdagították. Mindeközben a koldulórendek a hirtelen fejlődésnek induló városokhoz kezdtek közeledni, és egyre több egyetem és más iskola alakult. Eb-

2 Nagy 1973; Tóth 2001; Molnár 2015.

3 Jelenlegi épületek felújítása, új kiállító terek építése, kertrekonstrukció, infrastrukturális fejlesztések, új szakmai program kidolgozása.

4 Nem árt megjegyezni, hogy anyagvizsgálatra nem volt lehetőségünk és a nemzetközi szakirodalom az ilyen sarokvereteket sokszor sárgaréznek nevezi (pl. Adler 2010.), ami jelen esetben teljesen kizárt.

5 Valószínű, hogy ekkoriban bővíthették a szentjakabi kolostort is.

2. ábra. Könyvveretek Kaposszentjakabról (Fotó: Simon István, Varga Máté, Csajági Nikoletta)

ben a kulturális reformban egyre több könyvre volt szükség.⁶ Mindeközben maguk a könyvek is megváltoztak, így ez a 14. századra keltezhető, öntött veret egy jelentős, ámde átmeneti időszak terméke, a könyvkötészet utolsó nagy állomása a tömeggyártás előtt. Noha ekkoriban indult hódító útjára az európai írásbeliségben a papír is, az öntött veret méretéből és díszítéséből kifolyólag a könyv, amelyet védhetett, talán inkább nagy értékű, pergamenre írt egyházi jellegű kézirat lehetett, mint például Biblia vagy zsoltároskönyv. A verethez tartozó könyvtábla mérete 396 és 417 milliméter lehetett. A kevés fennmaradt analógia alapján a liliomos-szárnyas sarokveret nem csak praktikus okokból lett ilyen művészien kialakítva, hanem hét ugyanilyen másik készült belőle, így egységes stílust adott a könyv megjelenésének, általában hasonló díszítésű középveret és csatok tartoztak hozzá.⁷

Az ásatásokon előkerült többi könyvveret a fent említett, átfogóan gyakran nürnberginek nevezett csoportba tartozik, ezen belül pedig gyakori altípusokba, amelyekre a préselt, áttört lap, az akantuszleveles díszítés és a veret lapjából kidomborított, nem túl jelentős csúszógomb általánosan jellemző (2. ábra).⁸ A nürnbergi típusú veretek nagy száma a magyarországi középkori leletanyagban kiugró. Itt egyébként figyelembe kell venni azt, hogy a könyvpusztulás a 16. századi Magyar Királyságban igen komoly mértékű volt.⁹ A könyvveretek közül még kiemelendő az 1967.143-as számú, ami anyagát tekintve vas, illet pedig nem ismerünk a magyarországi középkori leletanyagból.¹⁰ Ezekon kívül a 2016-os ásatási idényből kettő darab, öntött bronz, eltérő méretű, ún. kalap formájú csúszógomb került elő. Ma már nem megállapítható, hogy a veretek mennyi könyvet díszítettek, de feltételezhető, hogy legalább hat különböző könyvnek volt valamilyen díszítése.

3. ábra. Erfurter Willkür (forrás: http://www.erfurt.de/mam/ef/erleben/kunst_und_kultur/aktuelles/2015/fittosize_85_700_0_870dcc036de68b718c4331da81a3f827_stadtarchiv_willkuer.jpg)

Párhuzamok, elterjedés

Ha a mai Magyarország területéről nem is, Nyugat-Európából több hasonló kialakítású könyvveretet ismerünk. Ezek mindegyike négyzetes vagy rombusz formájú, öntött, áttört és utánvésett díszítésű. Az ebbe a típusba tartozó középvereteken a liliomos vagy egyéb növényi díszítés dominál, míg a sarokvereteken emellett az állatok és mitikus lények is jellemzőek.¹¹ Itt most a kaposszentjakabihoz ismereteink szerint legközelebb álló analógiákat szeretnénk bemutatni.

Egy Fuldában (Németország) őrzött Gutenberg Biblián áttört, növényi ornamentikás díszítés található, 1452–54 között készült.¹² Szintén

6 Adler 2010, 70.

7 Adler 2010, 70.

8 A könyvveretek közül három teljesen megegyező.

9 Ujhelyi 2014, 28; Ujhelyi 2015, 183–185.

10 Adler 2010, 79–80. Ausztriából több ilyen példány is ismert.

11 Adler 2010, 76–79.

12 <http://histoire-bibliophilie.blogspot.hu/2014/06/les-exemplaires-conserves-connus-de-la.html>, hozzáfé-

4. ábra. Öntött, bronz könyvsarokveret Nyékről (Gerevich 1971, Plate XVI. 44. nyomán)

5. ábra. Öntött, bronz könyvsarokveret Somról (Fotó: Retkes Tamás)

növényi mintával, de sokkal részletesebben díszítettek egy Frankfurtban őrzött, de Bolognában a 14. század első harmadában készült könyvet.¹³ Egy a Bamberger Staatsbibliothekben őrzött könyv kötésén található sarokveret szinte pontosan megegyezik a lentebb ismertetett, Nyékről származó példánnyal.¹⁴ Conrad Forster egyik kötésén is találunk egy hasonló könyvsarokveretet, ami 1436-ban készült, azonban ezen szebb kidolgozású a griffek alakja.¹⁵

A kaposszentjakabi példányhoz legjobban hasonlítanak az ún. Erfurter Willkür kötésén található példányok. A kötés 1357/60 körül készült, amit 1688-ban felújítottak, és valószínűleg a régi kötés elemeit újra felhasználták (3. ábra).¹⁶ Szintén liliomábrázolás található a GRASSI Museum für Angewandte Kunst egyik kötésén (Leipzig. Inv nr. 86.27.). Ez a nürnbergi

domonkos kolostorban készült, keletkezését pedig a 14–15. század fordulójára teszik.¹⁷ Egy Csehországból származó kötésen is liliomokat látunk, ami 1400–1420 között készülhetett.¹⁸

Ezen, főleg nyugat-európai párhuzamok alapján azt látjuk, hogy 1300–1450 között készültek ilyen jellegű és kialakítású tárgyak. A három leginkább hasonló lilimos példány, pedig a 14. század második felére, legkésőbb a 15. század elejére keltezhető.

Magyarországról jelenleg mindössze kettő, legalább kialakításában hasonló könyvdísz ismert. Az egyik Nyéken került elő, jelenleg a Budapesti Történeti Múzeum őrzi (4. ábra).¹⁹ Ezen az öntött bronz példányon nyolcszögletű csúszógomb található, míg középen kettő, egymással szembenálló, középen köre(?) támaszkodó griff alakja látható, amelyek farkának meghosszabbítása képezi a veret két oldalán lévő dísz (ugyanaz a szentjakabi példányon szárnyszerűen van kialakítva). A két griff szájá között talán egy kereszt látható. A griffek felülete vésett vonalakkal díszített. Ezen a vereten két felerősítésre szolgáló lyuk látható, amelyek

rés 2017.03.31.

13 <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/msma/content/titleinfo/4602989>, hozzáférés 2017.03.31.

14 <https://www.staatsbibliothek-bamberg.de/index.php?id=1487>, hozzáférés 2017.03.31.

15 <https://de.wikipedia.org/wiki/Buchbeschlag>, hozzáférés 2017.03.31.

16 http://www.erfurt.de/ef/de/erleben/veranstaltungen/ast/2015/121677.html#pk_campaign=Redirector-Webcode&pk_kwd=ef121677, hozzáférés 2017.03.31.

17 Adler 2010, 77.

18 <https://hu.pinterest.com/pin/500744052296616456/>, hozzáférés 2017.03.31.

19 Gerevich 1971, Plate XVI. 44.

nem szimmetrikusan helyezkednek el. A másik példány Somogy megyéből, Som területéről ismert (5. ábra).²⁰ Feltehetően a településtől délre található Pusztai-dűlőben került elő, ahová a jelenlegi kutatás a középkori Som falut és templomát feltételezi.²¹ Szintén öntött bronzból készült, nyolcszögletű csúszógombbal. Ennek különlegessége, hogy a középső mezőben nem lilium-, vagy griffbrázolás található, hanem egy háromtornyú bástya/városkapu. A középső kapu magasabb a két szélsőnél, pártázatos kialakítású, míg a két szélső egyforma magas, szintén pártázatosak. Mindhárom kapun 1-1 ajtónyílás látható. Az oldalsó szárny szerű tagokon 1-1, míg a csúcsnyúlványon kettő darab nagyobb méretű kerek lyuk található. A felerősítésre azonban nem ezek, hanem az oldalsó tagokon lévő 1-1 darab, illetve a csúcsnyúlványon lévő 1 darab kisebb méretű lyuk szolgált. A könyvveret méretei: oldalak hosszúsága: 7,5 centiméter, átló hosszúsága: 9,1 centiméter, magassága: 1-1,2 centiméter, csúszógomb átmérője: 1,6 centiméter. Párhuzama eddig nem ismert.²²

20 A darab jelenleg egy magángyűjtőnél van, köszönet K. Németh Andrásnak, hogy felhívta rá a figyelmünket.

21 Aradi 2016, 165.

22 A kézirat lezárását követően jutott tudomásunkra, hogy az egri Dobó István Vármúzeumban három darab, hasonló kialakítású sarokveret található. Ezek közül egy biztosan olyan, mint a nyéki példány, a másik kettő töredékes. Mindhárom darab az egri vár, régebbi, Pataki Vidor által vezetett ásásain került elő. Köszönjük az információkat Berecz Barbarának és Buzás Gergelynek.

Irodalom

Adler 2010
Adler, G., Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlagn. Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart. Wiesbaden.

Aradi 2016
M. Aradi Cs., Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára. Kaposvár.

Csóka 1994
Csóka G., Zselicszentjakab, In: Kristó Gyula – Engel Pál – Makk Ferenc: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Budapest, 747.

Gerevich 1971
Gerevich L., The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Budapest.

Molnár 2015
Molnár I., Újabb kutatás a kaposzentjakabi apátság templomának területén. Archaeologiai Értesítő 140, 177–194.

Nagy 1973
Nagy E., Előzetes jelentés a kaposzentjakabi apátság feltárásáról. Somogyi Múzeumok Közleményei 1, 335–339.

Tóth 2001
Tóth S., Zselicszentjakab. In: Paradisum Plantavit. Benecés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk: Takács Imre. Pannonhalma, 342–346.

Ujhelyi 2014
Ujhelyi N., A könyvkötészet tárgyi emlékei Magyarországon. Könyvveretek a Magyar Nemzeti Múzeum anyagából. Alapszakos szakdolgozat, ELTE BTK, Budapest.

Ujhelyi 2015
Ujhelyi N., Könyvveretek csoportosítási és keltezési lehetőségei. Késő középkori nürnbergi típusú példák a Magyar Nemzeti Múzeum „kaposvári gyűjteményéből”. In: Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete. Szerk.: Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián. Székesfehérvár, 181–189.

Katalógus

Leltári szám ¹	Leírás	Hosszabb oldal	Rövidebb oldal	Kelkezés
1967.162	Deltoid formájú, masszív, öntött bronz, áttört liliomos díszítésű sarokveret, hatszögletű csúszógombbal. Oldalai nem derékszöget zárnak be, két-két oldalán két-két szegecslyuk, valamint további három az előlapon. Jó megtartású, restaurált darab.	7,5 cm	6,4 cm	14. század vége
1967.144	Deltoid formájú, préselt réz sarokveret, saját lapjából kikalapált csúszógombbal. Négy helyen áttört lap, az áttörések a három domborított levél formájához igazodnak. A rövidebb oldalakkal párhuzamosan ötszirmú virágsor. A hosszanti oldalak félköríves bevágásokkal vannak díszítve, melyen belül rovátkolás látható. A csúszógomb mindkét oldalán egy-egy hosszú szárú, ötszirmú virág, és két levél. Öt szöghely. Jó megtartású, restaurált darab (2. ábra 1.).	5,5 cm	4,5 cm	1470–1490-es évek
1967.145	Deltoid formájú, préselt réz sarokveret töredéke, saját lapjából kikalapált csúszógombja betörött. Lapja egykor négy helyen volt áttörve, ezek körül a három domborított levél formájához igazodó rovátkolt díszítéssel. A csúszógomb mindkét oldalán egy-egy hosszú szárú, ötszirmú virág, és két levél. A rövidebb oldalakkal párhuzamosan ötszirmú virágsor. A hosszanti oldalak félköríves bevágásokkal vannak díszítve, melyen belül rovátkolás látható. Négy szöghely. Rossz megtartású, restaurált darab (2. ábra 2.).	-	4,7 cm	1470–1490-es évek
1967.146.1-2	Deltoid formájú, kettétörött préselt réz sarokveret, saját lapjából kikalapált csúszógombja betörött. Négy helyen áttört lap, áttörések a három domborított levél formájához igazodnak. A rövidebb oldalakkal párhuzamosan ötszirmú virágsor. A hosszanti oldalak félköríves bevágásokkal vannak díszítve, melyen belül rovátkolás látható. A csúszógomb mindkét oldalán egy-egy hosszú szárú, ötszirmú virág, és két levél. Öt szöghely, egyikben apró szegecs. Közepes megtartású, restaurált darab (2. ábra 3.).	4,6 cm	4,6 cm	1470–1490-es évek
1967.147	Deltoid formájú, préselt réz, több (öt) helyen áttört lapú, karéjos akantszlevelet utánozó díszítésű, apró, préselt és domborított sarokveret töredéke, két szegecs helyével. A rövidebb oldallal párhuzamosan hosszú szárú, hatszirmú virág látható. Közepes megtartású, restaurált darab (2. ábra 5.).	2,3 cm	1,9 cm	15–16. század fordulója
1967.143	Háromszög alakú, vas, díszítetlen felületű, saját lapjából kialakított, kissé kopott csúszógombbal. Az oldalain két-két szegecsely, míg az előlap hosszanti oldalával párhuzamosan három szegecsely (2. ábra 4.).	5,7	-	15. század
Leltározatlan	Kör alakú, öntött bronz, nagy méretű csúszógomb, ún. kalap formájú. A karima széle kissé hiányos, a kalap belső része nem üreges, felerősítésre szolgáló bronz szegecs nincs vagy letörött (2. ábra 6.).	átmérő: 4,3 cm	magasság: 1,2 cm	15. század
Leltározatlan	Kör alakú, öntött bronz, kis méretű csúszógomb, ún. kalap formájú. A karima széle kissé hiányos, a kalap belső, üreges részéből egy hegyes bronz szegecs nyúlik ki, hossza: 1,8 cm (2. ábra 7.).	átmérő: 3,3 cm	magasság: 0,8 cm	15. század

¹ Itt közöljük az újabban előkerült kettő darab könyvveretet is.